

İki Eleştirel Düşünme ve Hürleşme Modeli: Platon ve Francis Bacon*

Ayşe Gül Çıvgın**

Özet

İnsani tüm faaliyetler birbirlerinden farklı da olsalar her biri aslen insanı hürleştirmek amacı taşır. Bu bağlamda bilimin de sanatın da felsefenin de temel gayesi budur. Bu amacın gerçekleştirilebilmesinin yolu ise eleştirel düşünmekten, sorgulamaktan geçer. Zira gerçeğe / hakikate ancak bu sayede ulaşılabilir. Nitekim insanın hürriyetinin önündeki en büyük engel, hakikati görmesine mâni olan önyargılar, saplantılı düşünceler ve kanaatlerdir. Bunlar, insanın hürriyetini engelleyen zihinsel zincirler / prangalarıdır. Hürleşmek için yapılması gereken şey ise oldukça basittir: Zincirleri kırmak. Bir başka ifadeyle ise eleştirel düşünme beceresine sahip olmak.

Felsefe tarihinde birçok filozofun insanın hürriyeti meselesiyle doğrudan ilgilendiği görülür. Bunların başında Antik Yunan felsefesinin en önemli düşünürü, Platon gelir. Ancak Platon'un mağara alegorisi dikkate alındığında, çocukluklarından beri mağarada elinden, ayağından ve boynundan zincire vurulmuş ne bir yere kıvıldaayabilen ne de önlerindeki duvardaki gölgelerden başka bir şeyi görebilen insanların, eleştirel düşünerek mağarada zincire vurulmuş olduklarını fark edebilmeleri ve kendilerini bu mahkûmiyetten kurtarabilmeleri mümkün müdür? Bu soruya Platon, olumsuz cevap verir. Kişinin kendi başına ne mağarada zincirlenmiş olduğunu idrak etmesi ne zincirlerini çözüp ayağa kalkması ne de başını mağaranın duvarından dışarıya güneşe doğru çevirerek yola koyulması söz konusudur. Zira zincirlerinden ve bilgisizliğinden kurtulması

* Bu çalışma, 26-28 Ekim 2023 tarihleri arasında Mantık Derneği tarafından Ankara'da düzenlenen XIII. Mantık Çalıştayı'nda sunulan bildirinin genişletilerek gözden geçirilmesiyle oluşturulmuştur. Ayrıca 2023 yılında Beytülhikme Dergisi'nde yayınlanan "*Platon'un Diyaloglarında Aporianın Yeri*" başlıklı çalışmanın da devamı niteliğindedir.

** Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bartın, acivgin@bartin.edu.tr ID: 0000-0003-2838-6737

DOI: 10.32704/9789751751683.2024.0180

için zincirlerinin sesini duyuracak, onu çözecek, zorlayıp ayağa kaldıracak, başını çevirip yürütecek ve nihayet güneşe baktıracak bir rehber ya da yoldaşa ihtiyacı vardır. Bu rehber ya da yoldaş ise bilgeden (sophos) başkası değildir. Bilge, kişiye içinde bulunduğu çıkmazı (aporia) göstererek bilgisizliğiyle yüzleşmesini sağlar. Dolayısıyla ister hürleşme ister eğitim isterse de felsefe olarak adlandırılсын, tümü usta-çırak, bilge-filozof, öğretmen-öğrenci ilişkisinin birlikteliğinde gerçekleştirilebilecek faaliyetlerdir.

Modern düşüncenin kurucusu ve temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Francis Bacon da düşünce sistemi içinde insanın hürleşmesi meselesini problem edinir. Platon'un aksine Bacon'a göre ise insan, kendisini yanılsamalardan, idollerden kurtarabildiği, eleştirel düşünme becerisi kazanabildiği takdirde hürleşebilir, dahası böylece bilgiyi kendisine güç sağlayacağı bir araca dönüştürüp yeryüzünde krallığını ilan edebilir. Bunu gerçekleştirmek için bir başkasına ihtiyaç yoktur, çünkü asıl başkasının görüş ve düşünceleri en büyük yanılsama kaynaklarından biridir. Bu bağlamda bilim de felsefe de öğretim de tek başına gerçekleştirebilecek faaliyetlerdir. Başarıya ulaşmak, bilgi üretmek için gerekli tek şey uygun bir yöntem takip etmektir.

Eleştirel düşünme, Platon bağlamında bir başkasıyla ilişkide kişinin kendisini tanıması ve hürleşmesinde asli bir işleve sahipken Bacon'da kişinin doğrudan kendi aklına güveni temelinde tüm önyargılarından kurtulması ve bilgiye ulaşmanın ilk adımı olarak iş görür. Bu çalışmanın amacı, genel hatlarıyla Platon ile Bacon'un düşünce sitemlerinde eleştirel düşünceye neden ihtiyaç duyduklarını ve eleştirel düşünmenin bu ihtiyacı ne ölçüde hangi bağlamda karşıladığını sorgulamaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Eleştirel Düşünme, Hürleşme, İdoller, Platon, Francis Bacon.

Two Critical Thinking and Freedom Models: Plato and Francis Bacon

Abstract

All human activities, though entirely different from each other, essentially aim for the freedom of human beings. In this context, this is the primary purpose of science, art, and philosophy. The way to achieve this goal is through critical thinking and questioning. Critical thinking is the only way to reach the truth/reality. The biggest obstacle to human freedom is prejudiced, obsessive thoughts and opinions that prevent seeing the truth. These are mental shackles that prevent human freedom. What needs to be done to become free is quite simple: To break the shackles. In other words, to have the ability to think critically.

Looking at the history of philosophy, it's evident that many philosophers are directly concerned with the issue of human freedom in their thought systems. Plato, the most influential thinker of the philosophy of the Antique Greek, comes first among them. However, considering Plato's metaphor for the cave, is it possible for individuals who have been chained in the cave from their hands, feet, and neck since their childhood and who can neither move nor see anything other than the shadows on the wall in front of them, to realize that they are chained in the cave by thinking critically and to free themselves from this imprisonment? Plato answers this question negatively. A person cannot realize on his/her own that he/she is chained in the cave, loosens his/her shackles, and stands up, or sets out by turning his/her head towards the sun outside the cave wall. To be freed from his/her chains and ignorance, he/she needs a guide or a companion who will make his/her chains heard, untie him/her, force him/her to stand up, turn his/her head, make him/her walk, and finally make him/her look at the sun. This guide or companion is no one other than the wise (*sophos*). The wise shows the person his/her predicament (aporia) and enables him/her to confront his ignorance. Therefore, whether it is called freedom, education, or philosophy, each can be carried out in the unity of master-apprentice, wise-philosopher, teacher-student relationship.

Francis Bacon, the founder and one of the representatives of modern thought, also issues human freedom within his system of thought. In contrast to Plato, Francis Bacon argues that a person can become free by getting rid of the illusions and idols in his / her mind and gaining the ability to think critically; moreover, he/she can turn knowledge into a tool that will give them power and declare their kingdom on earth. There is no need for another person to realize this because the opinions and thoughts of others are one of the greatest sources of illusion.

While critical thinking, in the context of Plato, has an essential function in knowing and freedom oneself in a relationship with another, in Bacon, it serves as the first step in getting rid of all prejudices and attaining knowledge based on direct trust in one's mind. This study aims to question why Plato and Bacon needed critical thinking in their thought systems and to what extent and in what context critical thinking met this need.

Keywords: Critical Thinking, Freedom, Idols, Plato, Francis Bacon.

1. Eleştirel Düşünme ve Hürleşme

Eleştirel düşünme teriminde geçen ‘eleştiri’ sözcüğü, Grekçe κριτικός (kritikos) eleştirmek / kritik etmekten gelir ve genellikle entelektüel bir kapasiteye ve yargılama, ayırt etme araçlarına işaret etmekte kullanılır. Türkçede tenkit, muaheze, kritik adlarıyla da anılan eleştiri; bir olay, olgu, durum, eser ya da düşünce hakkında hüküm vermek için mevcut gerçeklerin, kanıtların, gözlemlerin ve argümanların, tutarlılık, doğruluk, geçerlilik ve güvenilirlik açısından incelenerek değerlendirilmesidir. Yaygın olarak eleştiriyle amaçlanan, eleştiriye konu olan şeyin yanlışları ve eksiklerinin tespit edilmesi, bunlarının giderilerek daha iyi hâle getirilmesidir. Böyle bir sürecin gerçekleştirilebilmesi için argümanları tanıyıp değerlendirebilecek, mantıksal bağlantıları fark edip yeniden kurabilecek, akıl yürütmedeki tutarsızlıkları ve yaygın hataları tespit edip dökümünü yapabilecek, kısaca meseleyi tüm yönleriyle kuşatıcı bir biçimde idrak edebilecek zihinsel bir donanımına sahip olmak gerekir. Elbette kişinin belirli bir zihinsel donanımına sahip olması tek başına yeterli değildir aynı zamanda tüm peşin hükümlerden, önyargılardan, kuruntulardan, doğmalardan mümkün olduğunca bağımsız ve nesnel bir biçimde mevzuya yaklaşabilmesi de lazımdır. Bunlar, eleştiriye konu olan şey hakkında doğru değerlendirmede bulunmak için zorunlu koşullardır.

Bununla birlikte eleştirel düşünmenin, kişinin başkalarının görüşlerine ve düşüncelerine bağımlı olmaktan kurtulmasında yardımcı olan ve onun kendi adına düşünebilme, harekete geçebilme ve kendi görüşlerini ifade edebilme imkânına kavuşmasını sağlayan bir işlevi de bulunur. Şu hâlde eleştirel düşünmenin hem eleştirilen hem de eleştiren üzerinde çifte yönlü önemli etkileri vardır. Kısaca ifade etmek gerekirse eleştirel düşünme bir yandan eleştirilenin doğru değerlendirilmesini sağarken diğer yandan da eleştirenin mahkûmu olduğu peşin hükümlerden, önyargılardan, genel hükümlerden kurtulup hürleşmesini sağlar.

Felsefenin aslen eleştirel düşünme zemini üzerinde yükselen insanı bir faaliyet olduğu göz önünde bulundurulduğunda insanı hürleştirme, zincirlerinden kurtarma ve aydınlığa çıkarmayı amaçlayan bir faaliyet olduğu söylenebilir. Felsefe tarihine daha yakından bakıldığında kişiyi mahkûmiyetinden kurtarıp hürleşerek aydınlığa çıkabilmeye dair farklı yaklaşımlar benimsenmiştir. Bunların en önemlilerinden biri “Batı felsefesi, Platon’a düşülmüş dipnotlardan ibarettir” veciz deyişine mazhar

olan İlk Çağda yaşamış Platon'un yaklaşımı, bir diğeri ise Erken Modern Düşüncenin öncü isimlerinden kabul edilen Francis Bacon'un yaklaşımıdır.

2. Platon

Platon'un diyaloglarına genel olarak bakıldığında her diyalogda ele alınan meselenin ya Sokrates ya da mevzuya vakıf bir kişi ile genç muhatabı arasında soruşturulduğu görülür. Soruşturmanın konusu kimi zaman erdem kimi zaman dostluk kimi zaman da bilgidir. Diyaloglarda Sokrates soruşturdukları konunun ne olduğunu bilmeyen bir karakter, buna karşılık genç muhatabı ise bilme iddiasında bulunan bir karakter olarak sergilenir. Bu nedenle de soruşturma doğrudan genç muhatabın mevzu hakkındaki iddiası / hükmü üzerinden başlar ve bu hükmün sorgulanması üzerinden yürütülür. Bu hususu, erdemin ne olduğunun soruşturulduğu *Menon* diyalogunda, Sokrates ile Menon arasında geçen konuşmada açıkça görmek mümkündür:

Sokrates: (...) Tanrılar aşkına Menon, sen kendin erdemin ne olduğunu bildiğini söylüyorsun. Senden tüm içtenliğimle beni reddetmemeni ve erdemin ne olduğunu söylemeni istiyorum.

Menon: Bunda hiçbir güçlük yok. Her şeyden önce aradığın erdem bir erkeğin erdemiyse, bir erkeğin erdeminin onun işlerini iyi bir biçimde çekip çevirmesinden oluştuğunu görmek kolaydır, öyle ki o, kendisine zarar gelmemesine özen gösterirken dostlarına yararlı olacak düşmanlarına zarar verecektir. Yok, eğer bir kadının erdeminin istiyorsan, bu da kolaylıkla tanımlanır (Platon 2007: 71d-e).

Benzer bir biçimde *Theaitetos* diyalogunda bilginin ne olduğu tartışılır; Menon gibi *Theaitetos* da bilginin ne olduğunu bildiği iddiasındadır ve bunu Sokrates'e şu sözlerle dile getirir:

Sokrates: Bilgi hakkında açık bir fikir edinemiyorum. Bilgi nedir bunu ifade edebilecek miyiz? Ne düşünüyorsunuz? (...) Bilgiden ne anladığını söyle.

Theaitetos: Öyleyse pekâlâ, Bana öyle geliyor ki Theodoros'tan öğrenilebilen bütün şeyler bilgidir: geometri ve sonra demin saydığım bilimlerin tümü, bundan başka kunduracılık ve öteki sanatlar, toptan alınsalar da ayrı ayrı alınsalar da bilgiden başka bir şey değildir (Platon 1995: 146a-d).

Düşünce tarihinde “Sokratik sorgulama” ya da “elenkhus” olarak da adlandırılan ve aslen eleştirel düşünmeyi içeren soruşturma yöntemi, ilkin ve her şeyden önce muhatabı yanlış görüşlerinden vazgeçirmek ve ona doğrusunu öğretmek amacıyla değildir. Genellikle kabul edildiği gibi muhataba, herhangi bir görüş ya da düşünceyi eleştirel olarak değerlendirebilmesi için ihtiyaç duyduğu becerileri ve eğilimleri kazandırmayı, böylece onun bilgi edinme ya da aktif öğrenme sürecine bizzat katılımını sağlamayı da hedeflemez. Başka bir ifadeyle Sokratik sorgulama, kişinin etkili bir eleştirel düşünme için gerekli olan, bir konuyu açığa kavuşturabilme, ayrımlar yapabilme, tutarsızlıkları belirleyebilme, çıkarımlar gerçekleştirebilme, sunulan kanıtları ve argümanları mümkün olduğunca nesnel ve tarafsız biçimde değerlendirebilme ya da ulaşılan sonuçları açıkça ifade edebilme gibi kazanımlar edinmesini de amaçlamaz.

Tüm bunlara önceliği olacak şekilde Sokratik sorgulama aslında muhatabın bildiğini sandığı konularda bilmediğini göstererek içinde bulunduğu çıkmazı (aporia), bilme iddiasıyla ortaya koyduğu hükümlerdeki çelişkilerin kendisini nasıl bir duruma soktuğunu fark etmesini sağlamaya çalışır. Nitekim ancak hükmünün boşa çıktığını ve o boşlukta da zeminless kaldığını anlayan kişi, kendisiyle ve kendi bilgisizliğiyle karşı karşıya kalabilir. Bu sayede de bilmediğini bilmeye doğru yönlendirilebilir (Çıvgın 2023: 45-47). Dolayısıyla Sokratesçi sorgulama da amaç, muhatabın yeni bir şey öğrenmesi ya da yeni fikirler edinmesi değil kendi fikrini soruşturarak kendisiyle yüzleşmesidir (J. Annas 2003: 31). Zira Sokrates’in de vurguladığı gibi kişinin bilmediğini biliyor sanması “en çok azarlanmayı hak eden” ve “en utanç verici cehalet” türüdür (Platon 2006: 29b). Bu yüzden de Hyland’ın (2019:58) söylediği gibi “gerçek cehalet, ‘bilmediğinizi bildiğinizi düşünmemizdir’. Bilmediğini kabul etmek olarak *aporia* bir bilme şeklidir. Sokrates, diyaloglarda muhataplarını *aporiaya* indirgemez; onları *aporia* başarısına yükseltir. *Aporia* kendini tanımak, Sokrates’in beşerî bilgeliğidir.” Bu bağlamda da Sokratesçi felsefe pratiği, felsefenin değeri ile insan bilgeliğinin değeri iç içe geçecek şekilde kişinin kendi bilgisizliğinin farkına varmasıyla ilişkilidir (S. W. Calef 1996: 36). Demek ki diyaloglarda tartışılan mevzunun, erdem, bilgi, din, dostluk, adalet ya da başka herhangi bir konuda olmasının aslen bir önemi ve ehemmiyeti yoktur. Zira soruşturmaya tabi tutulan, mevzu üzerinden aslen bilme iddiasında bulunan kişinin bizatihi kendisidir. Dolayısıyla kişinin her şeyden önce, kendisini bilmesi veya tanınması gerekir. Kendini bilen,

neyi bilip neyi bilmediğini doğru bir şekilde bilir, çünkü yalnızca böyle bir kişi kendisinin, bilgisinin, yeteneklerinin doğru değerlendirmesine sahip olabilir (M. Lenzi 2005: 5).

İşte bu nedenle Delfi'deki Apollon tapınağının üzerinde “Kendini Tanı! / Kendini Bil! (Gnothi Seauton!)” yazar. Platon düşüncesinde de kendini tanıma, bilmediğini bilmek zemini üzerine yükselir. Bunun ön koşulu ise kişinin ‘bilmediğini biliyor zannettiği’ için içinde düştüğü *aporianın* yarattığı hayret ve şaşkınlık halini meraka görüştürüp, öğrenme ve bilme arayışına yönelmeye başlamasıdır. Felsefenin merak ve hayretle başladığı iddiası kökeni tam da bu düşüncede bulur. Bir kez daha vurgulamak gerekirse Sokratesçi sorgulama, dolaysızca yanlışları göstermez ya da herhangi bir şey öğretmez. Kişiye sadece içinde bulunduğu çıkmazı (*aporia*), çelişkiyi gösterir. Burada dikkat edilmesi gereken, kişinin kendi kendisine çıkmazda olduğunu ya da hükümlerinin çelişkili olduğunu görebilmesinin mümkün olmadığıdır. Düşünerek, derin düşünerek, eleştirel düşünerek ya da refleksiyonla veyahut muhakemeyle bunu fark etmenin imkânı yoktur. Kişinin ‘bilmediğini biliyor sandığını bilebilmesi’ için bir başkasına, bir başkasının ayna tutmasına ihtiyaç vardır. Bu başkası ise Platon düşüncesinde bilenden (*sophos*) başkası değildir (O. Haşlakoğlu 2021:103).

Platon’un bu görüşünü, en önemli diyaloglarından bir olan *Politeia*’daki meşhur mağara benzetmesi üzerinden özellikle hürleşme ve eğitim meselesiyle ilişkisinde değerlendirmek mümkündür. İyi bilindiği üzere bu alegori, çocukluklarından beri elinden, ayağından ve boynundan zincire vuruldukları için ne kıpırdayabilen ne de önlerindeki duvardaki yansılardan veya gölgelerden başka herhangi bir şeyi görebilen mahkûmları ve mahkûmlardan birinin zincirlerinden kurtulup mağaranın dışına çıkmasını, hakikatin temsili olan güneşi görüp tekrar mağaraya dönerek diğer mahkûmları zincirlerinden kurtarmaya çalışma mücadelesini anlatır. Çocukluklarından itibaren tüm yaşamları zincire vurulmuş bir şekilde duvardaki yansılarını seyretmekle geçirdikleri için mahkûmların ne mağarada olduklarını ne zincire vurulmuş olduklarını ne de duvarda gördüklerinin yalnızca görüntülerden ibaret olduklarını fark edebilmeleri mümkündür. Ancak aralarından birisi zincirlerinden kurtulup mağaranın dışına doğru yöneldiği zaman ilk önce duvarda gördüklerinin yansılardan veya gölgelerden ibaret olduğunu, sonra bunların kendi asıllarını, daha sonra yıldızlı gökyüzünü ve ayı, nihayetinde de kafasını kaldırıp her şeyin aslı ve kaynağı olan güneşi olduğu mahalde ve olduğu

gibi görür. Tekrar diğer mahkûmları kurtarmak ve içlerinde hürleşme imkânı olanlara zincirlerini kırmalarında yardım etmek için mağaraya geri döner. Fakat geri döndüğünde mağaranın dışına çıkmamış, hakikati tecrübe etmemiş olanlarca gözlerini kaybettiği gerekçesiyle alaya alınır, dışlanır ve hatta yargılayıp öldürülür (Platon 2016, 517a). Dolayısıyla gerek zincirlerden kurtulup hakikate doğru yapılan yolculuk gerekse diğer mahkûmları zincirlerinden kurtarmak için yapılan geri dönüş yolculuğu oldukça zahmetli ve meşakkatlidir.

Görüleceği gibi nasıl ki kişinin ‘bilmediğini biliyor sandığını’ fark edebilmesi tek başına düşünce taşına gerçekleştirebileceği bir faaliyet değilse bunu gerçekleştirebilmek için bir başkasına, bir bilenin yardımına ihtiyacı varsa benzer bir biçimde mahkûmların da kendi başlarına mağarada zincirlenmiş olduklarını fark edebilmeleri, zincirlerini kırıp hürleşebilmeleri mümkün değildir; bunun için bir başkasının yardımına ihtiyaçları vardır. Bu kişi ise zincirlerinden kurtulmuş, mağaranın dışına çıkmış, hakikati görmüş kısaca hür olan, *sophos*tan başkası değildir. Zira ancak hür olan başkalarını da hürleştirebilir. Platon’un düşünce sisteminde hürleşme, zincirlerinden çözülme, her mahkûm, dolayısıyla da her insan için bir imkândır.

Platon, mağara alegorisinin hemen devamında bu imkânın ancak eğitim ile sağlanabileceğini söyler. Eğitim, insanı hürleştirme sürecidir (R. F. Stalley 1998: 147). Ancak eğitim, bilgisiz olana bilgi vermek, kör gözlere görüş vermeye çalışmak değildir. Zira “herkeste öğrenme gücü veya bu işe yarayan araç vardır”, önemli olan onu iyiye ve doğru yöne döndürmek / çevirmektir (Platon 2016: 518c-d). İşte bu çevrilmenin mümkün olması için kişinin bilmediğini biliyor olması, eş deyişle kendini tanıması gerekir. Zira ancak bilmediğini bilen, bilmediğini bilmeye doğru bir çevrilebilir / döndürülebilir. Bu ise ifade edilmeye çalışıldığı üzere kişiye içinde bulunduğu çıkmazı, bilgisizliğini gösteren bir başkasıyla mümkündür. Dolayısıyla ister hürleşme ister eğitim isterse de felsefe olarak adlandırılsın, adı geçen faaliyetlerin tümü usta-çırak, bilge-filozof, öğretmen-öğrenci ilişkisinin birlikteliğiyle gerçekleşir. Sonuç itibarıyla Platon düşüncesinde bilge; gençlere farkındalık kazandırma, doğru yolu gösterme ve onları erdemli bir yaşam tarzına teşvik etme açısından kilit bir öneme haizdir.

3. Francis Bacon

Erken modern düşüncenin öncülerinden biri olarak kabul edilen Bacon’a göre ise kişi, Platon’dan farklı olarak kendi başına zincirlerinden kurtulabilir, felsefe yapabilir ve öğrenebilir. Bu faaliyetlerde bulunabilmek

için bir başkasına ihtiyaç yoktur. Üstelik bunları gerçekleştirmek için bir başkasının yoldaşlığına ya da düşüncelerine veya görüşlerine başvurmak hürleşebilme, felsefe yapabilme, bilimsel çalışmalar üretebilme önündeki en büyük engellerdendir. İşte bu yüzden Bacon (2017: 8-18), *Great Instauration* (Büyük Yenilenme) başlıklı, altı temel bölümde planladığı çalışmasında tüm bilimleri ve sanatları, otorite kabul edilen kişilerin görüşlerden, olduğu gibi benimsenen sistemlerden, hatalı düşünce ve yöntemlerden kurtarmak ister, bu doğrultuda da onları doğru ve uygun temeller üzerine yükseltecek bir yenileme ya da yeniden yapılandırma projesine girişir. O, geçmişten gelen öğretilerin, genel kabul görmüş sistemlerin eleştirilmeksizin olduğu gibi benimsenmesini sakıncalı bulur ve bu durumun pek çok probleme yol açacağını düşünür. Bu problemlerin başında ise insanlığın bilimler alanındaki gelişmelerden ve ilerlemelerden geri kalmışlığı gelir.

Gerçekten de Bacon (2012:160), söz konusu geri kalmışlığın, İlk Çağ felsefesinde büyük bir değer olarak nitelendirilen ve kabul gören kişilerin otoritesine duyulan saygı nedeniyle oluşmuş bir tür büyülenmeden kaynaklandığına inanır. Ona göre İlk Çağ filozofları her tür konuyu tartışmaya indirgedikleri için öğretileri yaşlı insanların bilgisiz gençlere yaptıkları boş konuşmalardan spekülâtif iddiaları sıralamaktan öteye geçmemiştir (F. Bacon 2012: 148). Bu düşüncesini Bacon (2012:149), Mısırlı bir rahibin Yunanlılar için söylediği şu sözleri aktararak paylaşır: “Bilginin İlkçağı ya da İlkçağın bilgisi olmadan, onlar, daima çocuk kalacaklardır. Çünkü onlar, kesinlikle çocuklara benzerler, yalnızca konuşurlar, bir şey üretmezler. Bilgelikleri gevezelikten ibaret, sonuçları da verimsizdir.”

Bacon’a göre geçmiş öğretilere aşırı saygı ve hayranlık duyularak itaat edilmesi, entelektüel yaşamı çıkmaza sokarak durma noktasına getirmiştir. O, spekülâtif öğretileri ya da otorite kabul edilen öğretileri, hayranlık duyulan ancak olduğu yerde çakılı kalan, harekettten ve canlılıktan yoksun heykele benzetir. Bunun tipik örneğini, Skolastik düşünceye hâkim olan Aristotelesçilikte bulmak mümkündür. Bilindiği gibi Aristoteles’in görüşleri sadece kendi döneminde değil kendisinden sonra Orta Çağ düşüncesinde de öylesine kabul görüp benimsenmiştir ki kanıtlarının İncil’de bulunduğu bile öne sürülmüş, neredeyse öğretiye karşı çıkmak dinden çıkmakla bir tutulmuştur. Bu nedenle bu süre boyunca ne bilimsel ne de düşünsel gelişmeler meydana gelebilmiş, düşünce tarihine dogmatizm egemen olmuştur.

Bu yüzden Bacon için bilgi, başkaları üzerinde üstünlük kurmak, zihinsel tatmin sağlamak, kar elde etmek, şöhret kazanmak gibi amaçlar gözetilerek değil, fakat yaşamımıza fayda sağlaması, pratik kullanım değerine sahip olması için istenir. Genellemelere ve soyutlamalara dayanan öğreti ve teorilerin sınırlarının kesin bir biçimde belirlenip çizilmesi gerekir. Hatırlanacak olursa Bacon'un *Yeni Atlantis* adlı eserinde insanlık adına büyük ve önemli işler yapmak, yeni bilimsel keşifler gerçekleştirmek için kurulan 'Salomon Evi', tam da bilgiyi pratik alana uygulamanın prototipini oluşturur. Nitekim kuruluşun amacı, "doğadaki şeylerin nedenleri, gizli devinimleri ve derin anlamları hakkında bilgi sahibi olmak ve insanın hâkimiyet alanının sınırlarını genişleterek mümkün olan her şeyin sırrına erişmektir" (F. Bacon 2021:84). Bilim ya da bilgi alanında gelişme sağlamak ve ilerlemek için bilgi edinmenin önündeki her tür engeli ortadan kaldırılmak, doğru ve uygun bir yöntem kullanmak önemlidir. Bu yöntem ise tümevarımdır. Elbette ki Bacon, tümevarım yöntemini ilk kez ortaya koyan kişi değildir fakat o spekülâtif konularla zihinleri meşgul eden teorik düşüncenin önüne tecrübi bilimi koyan ilk kişidir (T. Torun 2021: 107).

Bilginin ne olduğuna dair yapmış olduğu tüm bu tespitler neticesinde Bacon, insan zihnini kuşatarak yanlış yönlendiren tüm düşüncelerin, hatalı yöntemlerin, kurguların, fikri alışkanlıkların kısaca idollerin farkına varmak ve böylelikle de onlardan kurtulmak gerektiğini ileri sürer. Dikkat edilirse o, aslında eleştirel düşünmenin önemine vurgu yapar. 'Suret', 'imge', 'ikon' anlamına gelen "idol" terimi, Grekçe "eidolon" ve Latince "idolum" sözcüğünden köken alır ve zihni bulanıklaştıran her tür yanılsamayı, kurguyu, çarpıtmayı ve keyfi soyutlamayı kapsar. Zihni önyargılarla dolduran, gerçeğe kör kılan, şeylerin geçici ve hatalı imgeleri ya da suretleridir. İdoller, düşünceye etkileri bakımından dış etkenlerin sonucunda da insan aklının doğuştan gelen bazı eğilimleri sonucunda da ortaya çıkabilir. Bunlar, kısmi ve belirli hatalar olmanın çok daha ötesinde, zihnin tamamen çarpıtılmasına ve yanlış yönlendirilmesine neden olurlar (P. Zagorin 2001: 387). Her biri farklı bir kaynaktan doğan, kendilerine özgü tehlikeleri ve zorlukları bulunan, insan zihninin derin yanılgıları olan idoller dört temel başlıkta toplanır:

A) "Soy / Kabile idolleri (idola tribu)", insan doğasından kaynaklanan bu yüzdende de bütün insanlarda ortak olan doğal zayıflıklar ve genel eğilimleri içerir. Doğuştan geldikleri için tümüyle ortadan kaldırılmaları söz konusu olmasa da fark edilip telafi edilmeleri mümkündür. Bunlar

arasında, duyu algılarına sorgusuzca güven duyma, aşırı genellemeler yapma, aceleyle kestirme sonuca ulaşma ya da görüşlerimize karşı olan kanıtları görmezden gelirken doğru olmasını istediğimiz şeye inanma veya onu olduğu gibi kabul etme eğilimi yer alır. Mesela insanlar yapıları gereği her şeyin kaynağı olarak kendilerini görürler ve bu nedenle de doğada var olandan daha fazla bir düzenlilik bulunduğunu kabul etme eğilimi gösterirler. Bunun sonucunda da gök cisimlerinin tam ve kusursuz dairesel çizgiler izleyerek hareket ettiklerine inanırlar (Bacon 2012: 129).

B) Tüm insanlarda ortak bir biçimde bulunan soy idollerinden farklı olarak “mağara idolleri (idola tribu)” kişiden kişiye farklılık gösterir. Bunlar, kişilerin mizaçları, eğitimleri, yetiştirilmeleri, meslekleri, sosyal çevreleri, alışkanlıkları sonucunda sahip oldukları önyargıları, basmakalıp düşünceleri ya da inançları içerir. Kısaca ifade edilirse mağara idolleri, özel bakış açısından kaynaklanan çarpıtılmış kanaatlerden oluşur. Her birey adeta kendisine özgü bir mağarada yaşadığı ve yine kendi mağarasından diğer her şeye baktığı için bu idoller mağara idolleri adıyla anılır. Söz konusu idoller, Platon’un mağara alegorisinde mağarada zincire vurulmuş ve duvardaki gölgelerden veya yansılardan başka bir şeyi göreden yaşayan insanların kanaatleri, sanıları ve inançlarıyla örtüşür. İnsanların bazılarının benzerliklere bazılarının farklılıklara odaklanması veya bazılarının eski felsefi düşüncelere bazılarının ise yenilere ilgi duyması, mağara idollerine örnek verilebilir (F. Bacon 2012: 134).

C) Sözcüklerin, kelimelerin, dilin kullanımından kaynaklanan idolleri ise Bacon, “çarşı-pazar idolleri (idola fori)” olarak adlandırır. Bunlar, insanların birbiriyle etkileşimleri ve ilişkileri sonucunda meydana gelen idollerdir. Tanımlardaki muğlaklıklar, kelimelerin anlamlarındaki belirsizlikler, soyutlamalarla oluşturulan adlandırmalar zihnimizi yanlış yönlendirmemize böylelikle de iletişim problemlerinin ortaya çıkarak kısır ve içi boş tartışmalara neden olur (A. Çıvgın 2019: 46). Dahası kullandığımız spesifik kavramlar ve terminolojiler, düşüncelerimizin sınırlandırılmasına yol açar. Bunun yanı sıra çeşitli toplulukların, akademik disiplinlerin söylemleri, türettikleri sözcükler ya da özel jargonlar da bu idollerin kapsamında yer alır. Aristoteles kozmolojisinin “kristal küreleri”, “ilk hareket ettirici” gibi olmayan şeylerin kurgusal isimleri veyahut “nemli”, “yararlı” gibi soyut nitelikler ya da belirsiz isimler, bunlardan sadece bir kaçıdır.

D) Sonuncusu ise insanların mağara idollerinde olduğu gibi doğuştan

değil de sonradan edinildiği idollerdir. “Tiyatro idolleri (idola theatri)” olarak adlandırılan bu idoller, bilgi edinme arayışındaki büyük felsefi öğretilerin, sistemlerin, izmlerin dogmalarını ya da kusurlu ispatlarını ve yöntemlerini olduğu gibi benimseyip kabul etmekten kaynaklanır. Bunlar, soyut kavramsallaştırmaların, şemalaştırmaların, teolojik kavramların bilgi alanına sokulması neticesinde ortaya çıkan hatalı düşünme biçimleri, önyargılardır. Bacon, bu idollerin üç özel felsefe türünden türediğini düşünür.

Bunlardan ilki, (i) “Sofistik ya da akılcı felsefedir”. Bu felsefenin özelliği, deneysel hiçbir kanıta dayanmadan yalnızca gelişigüzel birkaç gözlemden acele sonuç çıkararak oluşturulan soyut argümanlar ve spekülasyonlar üzerine inşa edilmesidir. Bunun en açık örneği ise Aristotelesçi öğretilerdir. Bacon’a göre (2012: 140) Aristoteles, “kararlarının ve aksiyomlarının temeli olarak değerlendirdiği şeyleri deneye başvurmaksızın önceden karar vermiştir ve bu şekilde karar verdikten sonra da doğa felsefesini kendi kararlarıyla bağdaştırmak için, deneyi tıpkı bir esir gibi yanında sürüklemiştir.”

İkincisi, (ii) “Ampirik felsefedir”. Bu felsefe, belirli bir alandaki belirli ve sınırlı sayıdaki gözlem ve deney sonuçlarını her türden olguyu açıklamak için bir model olarak kullanır. Bacon, mıknatıs taşıyla yaptığı deneyler neticesinde manyetizmayı tüm olayların arkasında gizli güç olarak gören William Gilbert’in görüşlerini, bu felsefeye örnek gösterir. Bilindiği üzere modern manyetizma biliminin kurucusu kabul edilen Gilbert, büyük bir mıknatıs olduğunu düşündüğü Yer’in kendi ekseni etrafındaki dönüşünün yıldızların hareketine neden olduğunu iddia eder (J. Freedly 2014: 224).

Sonuncusu ise (iii) “Batıl inanca dayalı felsefedir”. Bacon bu felsefeyi, teoloji ile felsefeyi birbirine karıştıran düşünce sistemini ifade etmek için kullanır. Doğal olay ve olguların ilahi amaç ve kavramlarla açıklanmaya çalışılması, insani olan ile tanrısal olanın veya doğal olan ile ilahi olanın birbirine karıştırılmasına neden olmuş, bunun neticesinde de felsefi düşünce de telafisi mümkün olmayan yanlışlıklar ortaya çıkmıştır. Bu felsefenin örneğine ise Pythagorasçılar da rastlamak mümkündür.

Bacon, idoller içerisinde bilhassa tiyatro idolleri üzerinde durur ve tüm felsefi öğretileri, kuramları ve sistemleri bu ekseninde değerlendirerek eleştirir. Doğa bilimlerinde izlenmesini salık verdiği kendi yöntemini ise Bacon (2012: 173) yine sözü edilen felsefelerin eleştirisini kapsayacak

biçimde meşhur analojisiyle şuna benzeterek dile getirir: Ne deneyimden elde ettiklerini yığan ve stoklayan karıncalarınki (ampiristler) ne de ağlarını kendi özlerinden çıkaran örümceklerinkidir (rasyonalistler), fakat çiçeklerden alması gerekeni seçip alan, özümseyerek bala dönüştüren arılarınki gibidir. Buna göre filozof, deneyim ile aklın kılavuzluğunda birlikte bir yol izlemelidir.

Tüm bu belirlemeler, idollerin ister doğamızdan kaynaklansın ister sonradan edinilsin bir kavramın, düşüncenin, öğretinin, fikrin ya da idenin eleştirilmeksizin olduğu gibi benimsenmesinden kaynaklandığını gösterir. Özellikle soy, mağara ve çarşı pazar idolleri zihnimize öylesine yerleşmiştir ki temizlenmeleri sürekli bir çaba gerektirir ve sonuç hiçbir zaman kesin de değildir. Bunun aksine tiyatro idolleri tamamen yok edilebilir. Bunun için yapılması gereken tek şey, en uygun yöntem olan tümevarımı uygulamaktır, böylece tüm yanlış felsefi öğretiler ortadan kalkar(S. Manzo, 2006: 254). Mantıkta tutarsız argümanların tespit edilmesi ve çürütmesi ne kadar önemliyse insanın herhangi bir görüş, düşünce ya da fikri kabul etmeden önce de kendisini tam ve doğru bir şekilde kavramaktan alıkoyan hatalardan, yanılgılardan kurtarması önemlidir. Bunun için yapılması gereken ise oldukça basittir: Her şeyi kendi zihnimizin eleştirel süzgecinden geçirmek ve onu yanıltan, bulanıklaştıran her tür otoriteden, görüşten, kavramdan kurtarmak. Bacon’a göre hürleşmek, bundan ibarettir. Bu gerçekleştirildiği takdirde kişi kendi kendisinin efendisi olur ve kendi hükümlerini verebilir. Onun bu konudaki görüşleri ile Kant’ın *Aydınlanma Nedir? Sorusunun Yanıtı*’nda, Sapere aude! Bilmeye cesaret et! sloganı ile dile getireceği aydınlanma düşüncesinin de yolunu açar. Tüm bu yapıları gerekenler, insanın yeryüzünde kendi krallığını ya da âlemini kurması içindir. Nitekim Bacon’un (1902:11) meşher eseri, *Novum Organum*’un ilk bölümü olan “özlü sözler (aphorisms)”, “Tabiatın Yorumu ve İnsan Krallığına Dair” başlığını taşıması bu düşüncenin en açık ifadesidir.

Sonuç

Gerek Platon gerekse de Bacon için eleştirel düşünme, yukarıda ifade edilmeye çalışıldığı üzere kişiyi zincirlerinden çözülüp hürleşmesini sağlaması bakımından önemli bir işleve sahiptir. Platon için eleştiri, başkasının görüşünü, düşüncesini, sistemini eleştirmek değil, her şeyden önce bir başkasının kişiye ayna tutarak bizatihi kendisine yönelik bir farkındalık geliştirmesine yöneliktir. Bu bağlamda da eleştirinin, kişiye kendi hükmünün mahkûmu olduğunu ancak hükmünün hâkimi de

olabileceğini hatırlatma edimi olduğu ifade edilebilir. Bu ise daha önce de vurgulanmaya çalışıldığı gibi kişinin kendisini tanımasıyla, bildiğini sandığı şeyi aslında bilmediğini fark etmesiyle sağlanabilir. Kendini tanımaya önceliği olacak şekilde atılması gerek ilk adım ise kişinin hükmü üzerinden içinde bulunduğu *aporiayı* halinin yarattığı hayreti ya da şaşkınlığı, bilmek ya da öğrenmek için meraka veya arzuya döndürebilmesidir. Böyle bir teşvik kişiye farklı imkânların kapısını açmada yardımcı olarak imkân dairesini genişletecektir. Ancak dikkatten kaçırılmaması gerek Platon'un öğretilerinde kişinin kendi başına ne çıkmazda olduğunu ne de nereye dönmesi gerektiğini idrak edebilmesidir. Muhakeme ederek ya da derin düşünülerek veyahut refleksiyonla böyle bir biliş mümkün değildir. Her zaman bir bilene, bir bilgeye ihtiyaç vardır. Kişinin kendini tanıma yolculuğunda bilen, bir rehber, yoldaştır.

Platon'un aksine Bacon için başkasının görüşleri ya da öğretileri, kişinin kendisini tanımasında, bilgi edinmesinde ve bilim yapmasında karşılaştığı en büyük engellerdendir. Zira tiyatro idollerinde değinildiği üzere bunlar, düşünmeyi mahkûm eden zincirlerdir. Ancak nasıl ki Bacon kendi başına bunları fark etmiş ve bunlardan kurtulmuşsa yani bir başkasının yoldaşlığına ihtiyaç duymamışsa benzer bir biçimde her bir kişinin de kendi kendine aynı şeyi başarabilmesi mümkündür. Bu bağlamda bilim de felsefe de öğretim de tek başına gerçekleştirebilecek faaliyetlerdir. Yeter ki uygun bir yöntem olan tümevarım takip edilsin.

Görüldüğü gibi her iki filozofun düşünme sisteminde insanın hürleşmesi asli bir problemdir. Ancak onların problemin gerek kökenine gerekse çözümüne ilişkin ortaya koydukları fikri yapı tümüyle farklıdır. Zira her ikisinin de düşünce sistemlerinin zemin aldıkları insan anlayış birbirinden ayrıdır. Bununla birlikte her ikisi de sorgulamasını kişinin hükümleriyle sınırlı tutar ve bu hükümler üzerine yöneltir. Ancak Bacon'dan farklı olarak Platon, kendi insan anlayışıyla bağlantılı olarak hükmün, kişinin hükmü olmak bakımından kendi ürünü olduğuna veya izini taşıdığına dikkat kesilir. Bu nedenle de hükmü üzerinden hüküm sahibine yönelerek kendisini sorgulamasını sağlar. Nitekim her hüküm aynı zamanda hüküm sahibinin kendisine de hükmeder. Bu yüzden de en azından hüküm verememek elzemdir. Dolayısıyla Sokratesçi sorgulama, kişinin hükmüne mahkûmiyeti ya da hâkimiyeti cihetinden hükmündeki izini sorgulanmaya yöneliktir. Buna karşılık Bacon doğrudan kişinin hükmünün hâkimiyetine odaklanır. Hükmeden hükmünün de bilginin de doğanın da hâkimidir. Zira bilgi güçtür.

Kaynakça

1. Annas, Julia (2003). *Plato A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press.
2. Bacon, Francis (1902). *Novum Organum*, Ed. by Joseph Devey, New York: P.F. Collier.
3. ——— (2012). *Novum Organum*, Çev. Sema Önal, İstanbul: Say Yayınları.
4. ——— (2017). *New Atlantis and The Great Instauration* (Second Edition), Edited by Jerry Weinberger, Oxford: Wiley-Blackwell.
5. ——— (2021). *Yeni Atlantis*, Çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Alfa Yayınevi.
6. Calef, S.W. (1996). “What Good is Human Wisdom?”. In: Lehrer, K., Lum, B.J., Slichta, B.A., Smith, N.D. (eds) *Knowledge, Teaching and Wisdom*. Philosophical Studies Series, vol 67, s. 35-47.
7. Çıvgın, Ayşe Gül (2019). Francis Bacon (Gelenekten Moderne – Tümdengelimden Tümevarıma), *Metafizik: Filozofların Metafizik Sistemleri*, Ed. A. Kadir Çüçen, Bursa: Sentez Yayıncılık.
8. ——— (2023). *Platon’un Diyaloglarında Aporianın Yeri*, *Beytülhikme Dergisi*, sayı:13:2, s. 44-61.
9. Freely, John (2014). *Galileo’dan Önce-Ortaçağ Avrupa’sında Modern Bilimin Doğuşu*. Çev. Muhtesim Güvenç, İstanbul: Kolektif Kitap.
10. Haşlakoğlu, Oğuz (2021). *Felsefece, Felsefe Yazıları*. Ankara: Hece Yayınları.
11. Hyland, Drew A. (2019). Socratic Self-Knowledge and the Limits of Epistēmē, Knowledge and Ignorance of Self in Platonic Philosophy, Ed. By James M. Ambury and Andy German, Cambridge: Cambridge University Press.
12. Lenzi, Mary (2005). “Plato’s Equivocal Wisdom”. *The Society for Ancient Greek Philosophy Newsletter*. <https://orb.binghamton.edu/sagp>.

13. Manzo Silvia (2006). “Francis Bacon: Freedom, Authority and Science”, *British Journal for the History of Philosophy*. 14(2), s. 245-273.
14. Platon. (1995). *Theaitetos, Diyaloglar 2.*, Çeviren Macit Gökberk. İstanbul: Remzi Kitabevi.
15. — (2006). *Sokrates’in Savunması*, Çev. Erman Gören, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
16. — (2007) *Menon*, Çev. Ahmet Cevizci, Bursa: Sentez Yayıncılık.
17. — (2016). *Devlet*, Çev. Hüseyin Demirhan, İstanbul: Isık Yayınları.
18. Stalley, R. F. (1998). “Plato’s Doctrine of Freedom”. *Aristotelian Society*, Oxford University Press, Vol. 98 (1998), s. 145-158.
19. Torun, Tuğba (2021). *Tanrı Krallığı’ndan İnsan Krallığı’na Francis Bacon’ın Felsefe-Bilim Tasavvuru*, İstanbul: Çizgi Kitabevi.
20. Zagorin, Perez (2001). “Francis Bacon’s Concept of Objectivity and the Idols of the Mind”, *The British Journal for the History of Science*, Vol. 34, No. 4, s. 379-393.

